

واکاوی بیگانگی (هنر مغولی - چینی) در نگاره‌های دوران ایلخانی

* نویسندهٔ مسئول: امیرقبال حیدرپور^۱

چکیده

در سدهٔ هفتم هجری از اتحاد مغول‌ها، امپراتوری قدرتمند، مشخص و سازمان یافته‌ای پدید آمد که توانستند حکومت ایلخانی را در ترکستان و ایران پایه‌گذاری نمایند و به حکومت خلیفهٔ بغداد نیز پایان دهند. مکتب تبریز اول [مکتب مغول یا ایلخانی] در سدهٔ هفتم و هشتم هجری تحت تأثیر سبک خاص چین پدید آمد که متأثر از ارتباط میان فرمانروایان جدید ایران و امپراتوری چین بود. پس از ایلخانان، تیمور توانست با شعار متمدن ساختن آسیا چند سالی در ادارهٔ امور ایران توفیق یابد. شهر هرات بزرگ‌ترین مرکز هنر تیموریان در ایران سدهٔ نهم هجری بود که مکتبی مهم در تاریخ نگارگری ایران در آن بنیان‌گذاری شد. در دوران صفوی نیز می‌توان شاه تهماسب اول را به‌عنوان شاخص‌ترین چهرهٔ سیاسی در زمینهٔ شکل‌گیری مهم‌ترین مکتب نگارگری این دوران یعنی مکتب تبریز دوم در نظر گرفت. از میان این دوران می‌توان دورهٔ ایلخانی را پس از دورهٔ مانوی به‌عنوان شروع نفوذ فرهنگ چین در دورهٔ پس از اسلام ایران در نظر گرفت و سیر نفوذ این بیگانگی را تا دوران صفوی جستجو کرد. بیگانگی فرایندی تاریخی است که طی آن انسان‌ها از طبیعت و از فرآورده‌های فعالیت خود که شامل کالاها و سرمایه، نهادهای اجتماعی و فرهنگی می‌شود، پیاپی در حال بیگانه شدن هستند. در نتیجه این فرایند در نسل‌های بعدی به‌صورت نیرویی مستقل و عینیت یافته، یعنی به‌صورت واقعیتی بیگانه بروز می‌یابد. در این پژوهش سعی شده است تا تأثیر هنر بیگانه در مهم‌ترین نگاره‌های دورهٔ ایلخانی مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد تا شاید بتوان به پاسخ پرسش و فرضیه‌های تحقیق دست یافت. نگارنده در این پژوهش سعی دارد به روش توصیفی - تحلیلی و روش کتابخانه‌ای و همچنین استناد به منابع اصیل و کارآمد روند نفوذ بیگانگی (هنر مغولی - چینی) و نحوهٔ تأثیرپذیری آن از هنر شرق دور را در دورهٔ ایلخانی مورد ارزیابی قرار دهد.

کلیدواژه: هنر شرق دور - ایران و امپراتوری چین - بیگانگی - مکتب تبریز اول - دورهٔ ایلخانی

اهداف تحقیق

- واکاوی بیگانگی (هنر مغولی - چینی) در نگاره‌های دوران ایلخانی
- واکاوی وجه اشتراک و افتراق نفوذ بیگانگی (هنر مغولی - چینی) در نگاره‌های دوران ایلخانی

سؤال تحقیق

۱. عضو هیئت علمی مؤسسهٔ آموزش عالی فردوس، مربی، مشهد، خراسان رضوی، ایران ae.heidarpour@ut.ac.ir

نقش خراساد در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

- بیگانگی (هنر مغولی - چینی) در نگاره‌های دوران ایلخانی چگونه با باور مسلمانان این دوران عجین شده است؟

فرضیه تحقیق

- به نظر می‌رسد قدرت سیاسی و تقلید دو عامل در نفوذ بیگانگی (هنر مغولی - چینی) در هنر ایران دوره ایلخانی داشته است.

پیشینه تحقیق

علیرضا مهدی‌زاده (۱۳۹۵) در مقاله با عنوان «تحلیل نگاره‌های دارای مضمون شیعی مربوط به دوره‌های ایلخانی، تیموری و ترکمن بر اساس گفت‌وگو تشیع (دوازده امامی)» به تشریح و تبیین ویژگی اصلی نگاره‌های شیعی و بیان وجه تمایز آنها از نگاره‌های مذهبی، بر اساس گفت‌وگو تشیع پرداخته است.

علیرضا نظرنیا و زهره ترابی (۱۳۹۳) در مقاله با عنوان «تأثیرپذیری نگارگری ایرانی از هنر چینی در منظره پردازی نگاره‌های مکتب تبریز مغول» به بازشناسی زمینه‌های نفوذ نقش‌مایه‌های هنر چین در فن منظره پردازی نگارگری ایرانی پرداختند و باز نمایش این ویژگی‌ها را به تفصیل و به کمک تحلیل تصاویر در نگاره‌های مکتب تبریز دوره ایلخانی بررسی کردند.

رضوانه کرباسی (۱۳۹۳) در مقاله با عنوان «تأثیر مکتب تبریز اول بر مکاتب نگارگری جلاایریان و هرات» به شناخت ویژگی‌های نگارگری نگاره‌های مکتب تبریز اول و تأثیرگذاری مکتب تبریز اول در شکل‌گیری سایر مکاتب بعد از آنها در ایران پرداخته است. منصور حسامی (۱۳۹۲) در مقاله با عنوان «مطالعه تأثیر متقابل نقاشی ایران و چین در سده‌های هفتم و هشتم هجری» به تأثیرات هنر چینی در نگارگری دوران ایلخانی پرداخته است.

محمدعلی برعو (۱۳۹۰) در مقاله با عنوان «تأثیر متقابل نقاشی چینی و ایرانی در عصر مغول» پس از بررسی سبک نقاشی مانوی - اویغوری توسط مغولان در چین به بهره‌مندی از روش‌ها و سنت‌های هنری نقاشی چینی در راستای مبادلات فرهنگی و هنری به ایران تحت عنوان «سبک چینی» و نفوذ هنری نقاشان چین که در میان فرهنگ و هنر مسلمین سابقه نداشته، پرداخته است. علی بحرانی‌پور (۱۳۹۰) در مقاله با عنوان «تأثیر مناسبات تیموریان و سلسله مینگ در چین بر نگارگری مکتب هرات» با تأکید بر روابط ایران و چین در قرن نهم هجری قمری، به‌ویژه سفر غیاث‌الدین نقاش از سوی سلطان شاهرخ تیموری به چین به اهمیت شناخت و بررسی شرایط تاریخی ایران و چین در دوره مورد بحث و وضعیت هنر نقاشی دو سرزمین، و تأثیر مناسبات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی آنها در قالب سفر غیاث‌الدین نقاش پرداخته است.

امین رستمی‌زاده (۱۳۸۸) در پایان‌نامه با عنوان «بررسی نفوذ نقاشی چین در نگارگری مکتب هرات» به بررسی هنر نقاشی چین و ویژگی‌های تأثیرگذار آن بر نگارگری مکتب هرات پرداخته است.

مهناز شایسته‌فر (۱۳۸۱) در مقاله با عنوان «تأثیر مذهب بر نگارگری عصر تیموری با تأکید بر عناصر تصویری» علاوه بر معرفی و مطالعه نگارگری مذهبی در آثار مکتوب مصور زمان تیموری، به بررسی باورهای مذهبی و عرفانی تشیع که شکل‌گیری نمادهای مذهبی نگارگری، متأثر از آن بوده، پرداخته است.

بیان مسئله

اصطلاح بیگانگی^۱ [الیناسیون] در علوم مختلف تعاریف مختلف دارد. در معنای حقوقی یعنی انتقال یا فروش یک کالا یا یک حق؛ در معنای روان‌شناختی یعنی دیوانه، در معنای جامعه‌شناختی یعنی گسیختگی رابطه فرد و دیگران، و در معنای دینی یعنی گسیختگی

۱. Aliénation/Alienation

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

رابطه فرد و خدایان. شروع تعریف مفهوم الیناسیون با ژان ژاک روسو آغاز می‌شود و سپس در آثار هگل^۱ و فویرباخ و در نهایت کارل مارکس^۲ به کار می‌رود. روسو در کتاب قرارداد اجتماعی معتقد بود: «این شرایط [یعنی شرایط قرارداد اجتماعی] همه در یک شرط خلاصه می‌شوند [که عبارت است از]: اینکه هر شریک [عضو اجتماع] بتواند همه حقوقش را به اجتماع واگذار کند [...] و گذاری باید بی قید و شرط باشد، اتحاد همان قدر کامل و بی‌درز است که واگذاری حقوق کامل باش و در آن صورت هیچ شریکی چیزی ندارد که اظهار کند [...] هر کس با دادن خودش به همه، خودش را به هیچ کس نمی‌دهد [...] هر یک از ما شخص خودش و تمام توانایی‌اش را در اختیار مدیریت اراده عمومی قرار می‌دهد.» (بودون ۱۳۸۵، ۱۱۳). اما مدل قرارداد اجتماعی روسو به‌عنوان یک نمونه ناب در هیچ جامعه واقعی تحقق نیافت؛ چون ممکن است سلب مالکیت کم‌وبیش آشکار بخش بزرگی از افراد جامعه را به همراه داشته باشد.

هگل بیگانگی را در قالب مفهومی فلسفی در رابطه با روح مطلق به کار برد. او معتقد بود که روح مطلق طی فرایندی دیالکتیکی، خود را در طبیعت عینیت می‌بخشد و از خود بیگانه می‌شود و سپس از پی این از خود بیگانگی مجدد به خود بازگشت می‌کند (پین، ۱۳۹۴، ۱۶۸؛ کاپلستون ۱۳۸۸، ۲۹۲). بر این اساس ایده مطلق (ذهن مطلق) که نزد هگل یگانه واقعیت به‌شمار می‌آید، به‌عنوان خویشتنی پویا در فرایندی دایره‌وار از بیگانگی تا بیگانگی‌زدایی درگیر می‌شود (باتامور، ۱۳۸۸، ۱۸۴). نظریه بیگانگی پس از هگل توسط کارل مارکس مطرح شد. او در این نظریه کوشید تا ویژگی‌ها و علل جدایی انسان از جامعه و سرشت بنیادین این جدایی را بیان کند. بر این اساس در دست‌نوشته‌های اقتصادی و فلسفی^۳ (۱۸۴۴)، بیگانگی را نتیجه تقسیم کار در جامعه سرمایه‌داری دانست (ادگار و سچویک، ۱۳۸۷، ۷۰). او در این اثر معتقد بود: جامعه سرمایه‌داری کارگر را از کار و محصول کارش بیگانه می‌کند؛ سرمایه‌داری کارگر را با کسانی که در رقابت می‌گذارد که با آنان منافع مشترک دارد و در نتیجه او را از همتایان خودش بیگانه می‌سازد؛ درحالی‌که کشاورز بی‌واسطه معنای کارش [بیرون کشیدن زیست‌مایه از طبیعت] را می‌فهمد، کارگر صنعتی از درک معنای کارش محروم شده است؛ و بالاخره، تقسیم کار، کارگر را از انسانیت تهی می‌کند. به‌عبارت‌دیگر کار بیگانه شده انسان را از جسم و جان خودش، و از طبیعت خارج و از زندگی آنان بیگانه می‌سازد (بودون ۱۳۸۵، ۱۱۴). به‌طور کلی مارکس از خود بیگانگی را محصول جریان عینیت یافتن طبیعت درونی انسان می‌داند که پس از مدتی به مال یا مالکیت تبدیل می‌شود و جدایی انسان‌ها از یکدیگر را سبب می‌شود طوری که فرد کل جهان عینی را همچون آمیزه‌ای از نیروهای بیگانه که ورای او قرار دارند تجربه خواهد کرد (ریس ۱۳۹۹، ۳۹).

بر این اساس مارکس بیگانگی را به چهار جزء تقسیم می‌نماید: ۱) کارگران در جامعه سرمایه‌داری از فعالیت تولیدی خود بیگانه می‌شوند. در این جزء کارگران اشیاء را مطابق طرح خودشان یا ارضای مستقیم نیازهای خودشان تولید نمی‌کنند بلکه با کار برای سرمایه‌داران دستمزد ناچیزی دریافت می‌کنند. بر این اساس چون فعالیت تولیدی متعلق به سرمایه‌داران است و آنها هستند که در مورد فعالیت کارگرانشان تصمیم می‌گیرند پس کارگران از فعالیت تولیدی خود بیگانه‌اند و به‌جای آنکه به نقش خود در کل فرایند تولید فکر کنند و به آن عینیت بخشند فقط به فکر کسب پول کافی برای زنده ماندن هستند؛ ۲) کارگران در جامعه سرمایه‌داری نه تنها از فعالیت‌های تولیدی بیگانه‌اند بلکه از مقصد تولید یعنی محصول هم بیگانه‌اند. به‌عبارت‌دیگر چون محصول کار کارگران به سرمایه‌داران تعلق دارد در نتیجه آنها به هر نحو که بخواهند آن را به کار می‌برند چون در مالکیت خصوصی آنهاست؛ ۳) کارگران در

۱. گئورگ ویلهلم فریدریش هگل (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) [۱۷۷۰ تا ۱۸۳۱ م.]: فیلسوف آلمانی.

۲. کارل هاینریش مارکس (Karl Heinrich Marx) [۱۸۱۸ تا ۱۸۸۳ م.]: فیلسوف آلمانی.

۳. *Economic and Philosophical Manuscripts*

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

جامعه سرمایه‌داری از کارگران هم قطار خود نیز بیگانه‌اند. این امر سبب مختل شدن همکاری انسان‌ها با یکدیگر در جامعه سرمایه‌داری می‌شود و انسان‌های غالباً بیگانه را مجبور به کار در کنار هم برای سرمایه‌دار می‌کند؛ و ۴) کارگران در جامعه سرمایه‌داری از استعداد انسانی خود نیز بیگانه می‌شوند. به عبارت دیگر محل کار کارگران به‌جای اینکه منشاء دگرگونی و تحقق ماهیت انسان باشد تبدیل به جایی می‌شود که فرد کمتر از هر جای دیگر خود و انسان بودن را می‌تواند احساس کند. در نتیجه این انسان در کارش به انجام عملی شبیه ماشین تنزل می‌یابد و از عمل نوع انسان بیش از پیش فاصله می‌گیرند (ریترز، ۱۳۹۸، ۸۵ و ۸۶). با این برداشت از بیگانگی، به‌طور کلی بیگانگی همانا از خودبیگانگی است یعنی بیگانگی انسان از طریق فعالیت خودش با خویشتن خودش و امکانات انسانی‌اش (باتامور، ۱۳۸۸، ۱۸۴).

کارل مارکس معتقد است که بیگانگی کارگر از محصول کارش نه تنها به معنای این است که کارش به شیء تبدیل شده است و وجودی مستقل دارد، بلکه به معنای آن نیز هست که این وجود مستقل بیرون از اوست و بیگانه با اوست و مانند قدرتی خودمختار در برابر او می‌ایستد (تامپسون ۱۳۹۸، ۵۲). براین اساس از نوشته‌های مارکس می‌توان دریافت که بیگانگی فرایندی تاریخی است که طی آن انسان‌ها از طبیعت و از فرآورده‌های فعالیت خود که شامل کالاها و سرمایه، نهادهای اجتماعی و فرهنگی می‌شود، پیاپی در حال بیگانه شدن هستند. در نتیجه این فرایند در نسل‌های بعدی به‌صورت نیرویی مستقل و عینیت یافته، یعنی به‌صورت واقعیتی بیگانه بروز می‌یابد (اوٹویت، ۱۳۹۶، ۲۴۹).

اصطلاح بیگانگی همچنین با شیء انگاری^۱ (شیء‌شدگی) پیوند می‌یابد. شیء انگاری را جرج لوکاج^۲، در کتاب تاریخ و آگاهی طبقاتی^۳ (۱۹۲۳) به‌عنوان بخشی از نظریه دیالکتیکی خود درباره جامعه مطرح کرد. هدف لوکاج از رواج این اصطلاح نوعی فرایند اقتصادی است که به‌واسطه آن در جامعه سرمایه‌داری، کنش‌ها یا روابط اجتماعی انسان شکل کنش‌ها یا روابط میان چیزها یا اشیاء را به خود می‌گیرند و در نتیجه، به زبان ریاضی یا علمی محض توصیف می‌شوند. براین اساس لوکاج نتیجه می‌گیرد که این شیء‌شدگی روابط اجتماعی، در نهایت، تأثیر خاصی بر سوژه فرایند تولید می‌گذارد. به عبارت دیگر شیء‌شدگی باعث می‌شود که انسان نتواند تاریخ‌مندی یا کلیت روابط اجتماعی را درک کند و در نتیجه، موضعی انفعالی در برابر دنیایی که اساساً غیر قابل فهم و تغییر ناپذیر جلوه می‌کند، اتخاذ نماید (مکاریک ۱۳۸۵، ۱۹۶ و ۱۹۷).

بیگانگی در جامعه‌شناسی نیز از مفاهیم محوری به‌شمار می‌آید، و محوریت آن تا اندازه‌ای ناشی از دریافت ماکس وبر^۴ از احساس نومیدی فرد در دنیای مایوسانه‌ای است که تحت امر نهادهای عقلانی، دیوان سالارانه، و غیرشخصی قرار گرفته است (پین، ۱۳۹۴، ۱۶۸). در جامعه‌شناسی و روان‌شناسی اجتماعی، اصطلاح بیگانگی به‌تازگی در مورد تجربه ذهنی زندگی مدرن به ویژه در محیط‌های شهری و شغلی به‌کار رفته است. در این چارچوب، رابرت بلونر^۵ چهار شکل تجربه بیگانگی را که به‌صورت تجربی قابل اندازه‌گیری هستند برشمرده است: ۱) ناتوانی به معنای تجربه شخص در مورد اینکه نمی‌تواند بر محیط خود تأثیر بگذارد؛ ۲) بی‌معنایی یعنی ناتوانی او در درک سهمی که در تولید دارد؛ ۳) غریبگی به معنای فقدان هرگونه احساس تعلق به سازمان کار؛ و ۴)

۱. Reification

۲. گئورگ لوکاج (György Lukács) [۱۸۸۵ تا ۱۹۷۱ م.] فیلسوف و منتقد ادبی مجارستانی.

۳. History and Class Consciousness

۴. کارل ماکسیمیلیان امیل وبر (Karl Maximilian Emil Weber) یا ماکس وبر (Max Weber) [۱۸۶۴ تا ۱۹۲۰ م.]؛ جامعه‌شناس آلمانی.

۵. رابرت بلونر (Robert Blauner) [۱۹۲۹ تا ۲۰۱۶ م.] جامعه‌شناس آمریکایی.

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

خود بیگانگی به معنای عدم برخورداری از پاداش روانی در قبال کار (ادگار ۱۳۸۷، ۷۱). کاربرد دیگر بیگانگی در تفاسیر فلسفی و فرهنگی در مورد وضعیت جامعه مدرن دیده می‌شود، گو آنکه این کاربرد به صورت استعاره معنای غربیه بودن و خارجی بودن در یک سرزمین را تداعی می‌کند. شاید بیگانگی به آسانی با تجربه تبعید، در مقام یکی از تجارب اصلی انسان در سده بیستم ربط پیدا کند (همان). اریک فروم^۱ معتقد است: «جامعه سرمایه‌داری فرد را از خود بیگانه می‌کند، چون تحقق نیازهای بنیادی انسان را دشوار می‌کند، مثل نیاز به کاری خلاق، نیاز به برقراری روابط اجتماعی با دیگری، نیاز به ریشه‌دار شدن پایدار، نیاز به داشتن هویت شخصی، نیاز به هدایت خود با برخورداری از یک قالب مرجع، و نیاز به فهمیدن.» (بودون ۱۳۸۵، ۱۱۴). هایدگر^۲ و سارتر^۳ نیز به‌عنوان فیلسوفان اگزیستانسیالیسم^۴ به مفهوم بیگانگی محوریت بخشیدند، و آن را به‌منزله وضعیتی معرف وجود در نظر گرفته‌اند (پین، ۱۳۹۴، ۱۶۸ و ۱۶۹).

پیشینه تاریخی

چنگیزخان که نامش با فتوحات وحشیانه همراه است در سرزمین مغولستان^۵ متولد شد. به‌طور کلی قلمرو امپراتوری مغول در اوج وسعت خود، از چین شروع شد، از دشت‌های ایران عبور کرد و در سواحل دریای مدیترانه پایان گرفت. ورود مغولان به سرزمین ایران به ماجرای گروهی از بازرگانان مغول باز می‌گردد که به یکی از شهرهای تابع ممالک خوارزمشاهیان^۶ به‌نام آتراز وارد شدند و توسط نظامیان سلطان علاءالدین محمد خوارزمشاه [سلطان محمد خوارزمشاه]، نامدارترین پادشاه خوارزمشاهیان، به رهبری شخصی به‌نام اینالچق (غایر خان) کشته و اموال آنها ضبط شد. با اینکه چنگیزخان فرستادگانی را به منظور گرفتن گرامت راهی ایران کرد اما سلطان محمد دستور قتل فرستادگان او را صادر کرد. این امر سبب شد تا چنگیزخان سپاهیان خود را به ایران گسیل دارد و پس از جنگ‌های متوالی سلسله خوارزمشاهیان را منقرض نماید. چنگیزخان سپس ماوراءالنهر^۷ را تسخیر کرد. هجوم مغول، پس از مرگ چنگیز (۶۲۳ هـ.ق) باتوخان (۱۲۰۷ تا ۱۲۵۵ م.)، فرزند جوجی خان^۸ و نوه چنگیز خان مغول، با حمله به روسیه شهر سرای، کنار

۱. Erich Fromm: جامعه‌شناس و روان‌شناس اجتماعی (۱۹۰۰ تا ۱۹۸۰ م.). او در آثارش کوشید تا ارتباط متقابل روان‌شناسی و جامعه را شرح دهد و معتقد بود که با کاربست اصول روانکاوی، به‌عنوان علاج مشکلات و بیماری‌های فرهنگی بشر، راهی به سوی تحقق یک جامعه معقول و متعادل از لحاظ روانی خواهد یافت.
۲. مارتین هایدگر (Martin Heidegger) [۱۸۸۹ تا ۱۹۷۶ م.]: فیلسوف آلمانی.
۳. ژان پل سارتر (Jean-Paul Charles Aymard Sartre) [۱۹۰۵ تا ۱۹۸۰ م.]: فیلسوف فرانسوی.
۴. Existentialism: هستی‌گرایی یا باور به اصالت وجود، مکتبی فلسفی است که هستی انسان را مرکز و غایت همه مسائل می‌داند.

۵. Mongolia

۶. خوارزمشاهیان دودمانی پارسی‌گو با تبار ترکی - ایرانی و سنی مذهب بودند که توسط مملوکان ترک شکل گرفتند و توانستند بر ایران و آسیای میانه حکومت کنند. خوارزمشاهیان نخست حکومتی دست‌نشانده از سوی امپراتوری سلجوقی بودند که بعدها توانستند به صورت پادشاهی مستقل حکومت کنند (۴۹۱ تا ۶۱۶ ه.ق).

۷. Transoxiana: سرزمین میان دو رود آمودریا (جیحون) [Oxus] و سیردریا (سیحون) [Jaxartus] جای دارد که بخشی از آسیای میانه به‌شمار می‌آید.

۸. پسر ارشد چنگیز خان بود و فقط یک خواهر بزرگ‌تر داشت که از او بزرگ‌تر بود. جوجی، فرمانروایی آسیای میانه را در اختیار داشت و به حکومت او، اردوی زرین گفته می‌شد جوجی خان پیش از فوت پدرش چنگیز، درگذشت.

نقش خراساد شکوفای معماری ایرانی اسلامی

رود وُلگا^۱ را پایتخت خود قرار داد و قلمرو امپراتوری مغول را تا اراضی روسیه در غرب ادامه داد. پس از مدتی مجارستان توسط مغول‌ها تصرف شد. مرگ اکتای (۶۲۴ تا ۶۳۸ ه.ق)، موجب شد تا باتوخان با همسر مسیحی خود یعنی سورقوبیتی بیگی^۲، پسرشان مُنگوقاآن (۶۴۹ تا ۶۵۷ ه.ق) را به‌عنوان خان بزرگ منصوب کنند. مُنگوقاآن به سرعت امور مملکتی و مالی امپراتوری را سامان بخشید و فرمان حمله به امپراتوری سونگ^۳ در چین، اسماعیلیان در شمال ایران، و خلیفه عباسی در بغداد را صادر کرد. فرماندهی نبرد سپاهیان مغول با امپراتوری سونگ بر عهده قوبیلای^۴، برادر مُنگوقاآن بود که تا زمان تسخیر چین به طول انجامید (۶۷۸ ه.ق). قوبیلای خان همچنین برادر خود یعنی آریق بوقا^۵ را مغلوب و به‌عنوان خان بزرگ تاج‌گذاری کرد. پس از استوار شدن امپراتوری یوآن در چین، توسط قوبیلای خان پایتخت امپراتوری به خانبالیغ (پکن امروزی) منتقل شد. در این میان جنگ مغولان با بخش غربی به هولاکوخان^۶ واگذار شد. نخستین مأموریت او برچیدن دژهای اسماعیلیان در کوه‌های البرز بود که با تسلیم شدن رکن‌الدین خورشاه، واپسین رهبر اسماعیلیان، این امر به وقوع پیوست (۶۵۳ ه.ق)؛ مأموریت دوم هولاکوخان تصرف بغداد بود که پس از با دستور قتل خلیفه المستعصم اتفاق افتاد (۶۵۵ ه.ق). دامنه پیشروی مغولان در غرب، با نبرد تاریخی عین جالوت میان دودمان مسلمان مملوک بحری و مغول در فلسطین متوقف شد (۶۵۷ ه.ق/۱۲۶۰ م.). مغولان در روسیه نیز به همین سرنوشت دچار شدند و حکمران روسیه، ایوان سوم^۷، آنها را شکست و از روسیه بیرون راند. بر این اساس مغول‌ها دریافتند که بدون کمک وزراء ایرانی نه می‌توانند مالیات جمع کنند و نه می‌توانند کشور را اداره نمایند. به همین دلیل وظیفه برقراری نظم، قانون و امنیت را خود به‌عهده گرفتند و مدیریت سایر وظایف را به عهده ایرانیان گذاشتند. این اصلاحات از زمان مُنگوقاآن شروع شد و توسط هلاکو خان ترویج یافت (۱۲۵۵ م. به بعد).

به‌عبارت دیگر به فرمان مُنگو قاآن^۸ هلاکو و سپاه شکست خورده او به جانب ایران روانه شدند (۶۵۶ ه.ق)؛ و هولاکوخان با حمایت از قوبیلای خان توانست بخش وسیعی از ایران را برای خود حفظ کند و به ایلخان ملقب شود. به همین دلیل جانشینان او نیز با نام ایلخانان حکومت کردند (۶۵۳ تا ۷۵۶ ه.ق). اما هجوم او به اندازه تهاجم نخستین مغولان با ویرانگری همراه نبود. به این

۱. Volga

۲. Sorghaghtani Beki: همسر مسیحی تولی خان [پسر چهارم چنگیز خان] و مادر هولاکو، مُنگوقاآن، قوبیلای خان و آریق بوک بود.

۳. دودمان سونگ (Song dynasty/宋朝) یکی از دودمان‌های حاکم بر چین بود (۹۶۰ تا ۱۲۷۹ م.). دودمان سونگ، نخستین دولت جهان بود که اقدام به چاپ اسکناس یا پول کاغذی نمود. دودمان سونگ را عموماً به دو بخش سونگ شمالی و سونگ جنوبی تقسیم می‌کنند.

۴. قوبیلای خان (۱۲۱۵ تا ۱۲۹۴ م./حک. ۱۲۶۰ تا ۱۲۹۴ م.) یکی از نوادگان چنگیز خان، پسر تولی خان و برادر بزرگ هولاکو بود. او پنجمین خان بزرگ امپراتوری مغول به‌شمار می‌آید که توانست سلسله یوان را چین بنیاد نهاد (۱۲۷۱ م.). از وقایع مهم این امپراتور، حمله به ژاپن بود. در زمان کوبیلای خان، سفرنامه نویسنده مشهور ایتالیایی، مارکو پولو (Marco Polo) به چین سفر کرد و مدت زیادی در دربار او مشغول بود.

۵. اریق بوقا (۱۲۱۹ تا ۱۲۶۶ م.) امپراتور مغول، پسر تولی خان و برادر قوبیلای خان و مُنگوقاآن و هولاکو خان بود.

۶. هولاکو خان (۶۱۵ تا ۶۴۳ ه.ق / ۱۲۱۸ تا ۱۲۶۵ م.)، فرزند پنجم تولی خان و نوه چنگیز خان و مؤسس سلسله ایلخانان بود.

۷. ایوان سوم (۱۴۴۰ تا ۱۵۰۵ م.) شاهزاده بزرگ مسکو ملقب به ایوان کبیر.

۸. چهارمین خاقان حکومت مغول بود (حک. ۱۲۵۱ تا ۱۲۵۹ م.). در زمان حکومت او، مغول‌ها توانستند سوریه و ایران را تصرف کردند.

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

ترتیب پایگاه اصلی مغولان در آذربایجان توسط هولاکوخان نخست در مراغه و تخت سلیمان و سپس تبریز و بعدها سلطانیه تثبیت شد و خراسان ولیعهدنشین امپراتوری مغول محسوب شد. گذراندن ایام قشلاق مغولان در عراق نیز موجب ارتباط نزدیک بین ایران و عراق و تعامل هنری آنها گردید (۶۵۴ تا ۶۵۶ ه.ق). پس از مدتی نیروهای هولاکوخان درصدد هجوم و تصرف مصر و شمال آفریقا برآمدند که در جنگ عین جالوت از ممالیک مصر شکست خوردند و این شکست از پیشروی آنها به سوی سرزمینهای غرب اسلامی جلوگیری کرد (آژند ۱۳۸۹، ۱۳۷ و ۱۳۹). پس از هلاکوخان حکومت توسط آباقاخان اداره شد (۶۶۳ تا ۶۶۸ ه.ق). اما مغولان هرگز با چینی‌ها عجین و آمیخته نشدند. آنان در نظر چینی‌ها مردمانی خون‌خوار و وحشی محسوب می‌شدند. به همین دلیل سرانجام آخرین فرمانروای مغول، توکان تیمور توسط امپراتور سلسله مینگ^۱ از چین بیرون رانده شد (۷۶۸ ه.ق). فرهنگ‌پذیری حکام مغول در ایران، با تغییر مذهب و پذیرش دین اسلام آغاز شد و تسامح مذهبی اساس سیاست امپراتوری مغول قرار گرفت. به عبارت دیگر چون ایلخانان نخستین بیش‌تر بودایی و برخی از همسرانشان مسیحی بودند، در این میان جناح‌های مخالف مسلمان کوشیدند در خان‌های مغول نفوذ کرده و آنان را به پذیرفتن دین اسلام تشویق کنند. به این ترتیب غازان خان (۶۹۵ تا ۷۰۴ ه.ق) به عنوان بزرگ‌ترین ایلخان مغول با پذیرفتن دین اسلام سبب مسلمان شدن عالی‌رتبگان نظامی خود شد و توانست مغولان را در قلمرو فرهنگ و جامعه ایران قرار دهد. او با انتخاب تبریز به عنوان پایتخت خود توانست تداوم حکومت مغولان را میسر سازد (۶۹۴ تا ۷۰۴ ه.ق).

در دوران غازان خان وزیر او خواجه رشیدالدین فضل‌الله مجتهد ربع رشیدی را در تبریز تأسیس کرد. در نتیجه از آن تاریخ به بعد هر کس که بر ایران حکومت کرد، مسلمان بود. پس از غازان خان جانشینی او به برادرش الجایتو (۷۰۴ تا ۷۱۶ ه.ق) رسید که او نیز مسلمان بود و مثل برادرش از حامیان هنر بود و شهر سلطانیه را با عمارات و بناهای متعددی طراحی کرد و آن را پایتخت خویش قرار داد. پس از اولجایتو جانشینی به ابوسعید بهادرخان رسید (۷۱۵ تا ۷۳۵ ه.ق). در زمان او تکثیر نسخه‌های قرآن مجید رواج یافت و نمونه‌های با کیفیت عالی پردازش و تدوین شد. با مرگ ابوسعید بهادرخان امپراتوری ایلخانان به حکومت‌های کوچک‌تر تجزیه شد که مشهورترین آنها جلایریان بودند که دو شهر تبریز و بغداد را در اختیار داشتند (سودآور ۱۳۸۰، ۲۷-۳۰). بر این اساس ایلخانان توانستند بر ایران، عراق و آناتولی حکومت کنند (۶۵۴ تا ۷۳۶ ه.ق). به‌طور کلی از قرن هفتم به بعد راه ابریشم امپراتوری چین را به ایران پیوند داد. به همین دلیل بازرگانان همراه با کاروانهای تجاری در این راه به داد و ستد می‌پرداختند و انواع کالاها را رد و بدل می‌کردند. تبریز و سلطانیه از جمله پایگاه‌های مهم تجاری برشمرده می‌شدند. شیراز با بازشدن راه دریایی که به هند و چین می‌رفت، بار دیگر کانون تجارت و بازرگانی شد و این مسئله بر تحولات هندی این شهر تأثیر گذاشت. به عبارت دیگر فاتحان مغول تا آنجا که توانستند از کشتن دانش پژوهان و صنعتگران درگذشتند و با ایجاد حکومتی مرکزی بستری را برای رشد تمدن مهیا ساختند (گری ۱۳۹۶، ۷۲).

معروف‌ترین کتب مصور دوره ایلخانی (مغول)

برای موضوع مغولی بودن نقاشی‌های ایرانی در عصر مغول نخست باید تأثیر فرهنگ و یا نوع خاصی از هنر یک قوم را در فرهنگ و هنر قوم دیگر بررسی کرد. به این جهت لازم است تا تمدن و هنر قوم الهام‌دهنده پیش از تماس آنان با مردمی که گفته می‌شود از آن تمدن و هنر بهره گرفته‌اند، مورد بررسی قرار گیرد. مشکل بتوان حد و حجم تأثیر هنر چین را در هنر تصویرگری ایران تعیین کرد. روابط تجاری بین ایران و چین در دوران اسلامی نیز ادامه یافت و به دو طریق برقرار بود: یکی از راه دریایی که کالاهای چینی

۱. امپراتوری مینگ (Ming dynasty/明朝) آخرین دودمان پادشاهی چینی (۱۳۶۸ تا ۱۶۴۴ م.) که پس از فروپاشی دودمان مغولی یوان بنیاد گذاشته شد.

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

را از راه اقیانوس هند به ایران و از ایران تا سواحل مدیترانه انتقال می‌داد و دیگری از راه خشکی که چین را از راه آسیای میانه^۱ به ایران و تا دریای مدیترانه متصل می‌کرد. در نخستین سده هجری ظروف چینی سلسله تانگ (۶۲۰ تا ۷۲۰ ه‍.ق) از بندر سیراف وارد ایران می‌شد. نقش‌مایه‌های اشیاء هنری چین سرمشق و الگوی هنرمندان ایران می‌گردید (آژند ۱۳۸۹، ۱۵۵).

منافع الحیوان. در دوره مغول به دستور غازان خان نسخه خطی کتاب تاریخ طبیعی (۹۴۱ م.) تألیف عبدالله ابن بختیشوع، طبیب خلیفه المتقی در بغداد، توسط عبدالهادی در بغداد از عربی به فارسی ترجمه و در مراغه مصور شد. این کتاب تاریخی طبیعی، قدیمی‌ترین نسخه خطی شناخته شده‌ای است که برای فاتحان مغول تهیه شده و به غازان خان تقدیم شده است (۶۹۴ تا ۶۹۹ ه‍.ق/۱۲۹۵ تا ۱۳۰۴ م.). این اثر دارای تصاویری از حیوانات و گیاهان است. متن نقاشی‌های آن جداگانه رنگ‌آمیزی نشده است و نقوش مستقیماً روی زمینه تربتی رنگ کاغذ نگاشته شده و زمینه ساده گذاشته شده است. بر روی پاره‌ای از نقوش طلاکاری‌های جالبی حتی بر روی بدن حیوانات به کار رفته است و با آنکه در این تصاویر هیچ‌گونه تقلید مستقیمی از طبیعت به عمل نیامده، با این همه این حیوانات دارای واقعیتی هستند که در حد خود بیش از یک نقاشی تقلیدی کیفیت ذاتی جانور را بیان می‌کند (تجویدی ۱۳۸۶، ۷۵ و ۷۶). به اعتقاد بازیل گری در نگاره‌های طبیعت‌گرایانه این اثر که محصول طبیعت‌گرایی منسوخ‌هلیستی هستند توجه جدیدی به طراحی و همچنین کوشش برای نمایش حرکت و روابط فضایی مشاهده می‌شود. در نگاره‌های نسخه خطی و مصور منافع الحیوان مورگان مانند بز کوهی و بزها یا نگاره/اسبان، نخستین اثرات منظره‌نگاری چینی مشهود است. قواعد طراحی صخره در این تصویر بسیار شایان توجه و گیرا هستند، قله سر بریده و لایه‌بندی خطدار کوه‌ها، خیلی به نگاره‌های دوره تون - هوانگ^۲ شباهت دارند (گری ۱۳۹۶، ۷۳ و ۷۴). شوربختانه تصاویر این نسخه مصور که به منافع/حیوان مشهور است، هرگز به پایان نرسیده و در بعضی از صفحات آن کارهای خوب ولی ناتمام به‌جا مانده است. این نسخه متعلق به آقای پیر پونت مورگان است و امروزه در کتابخانه پیر پونت مورگان^۳ در نیویورک آمریکا نگهداری می‌شود (گری ۱۳۸۵، ۲۴).

تصویر ۱، دو شیر، ات متحده آمریکا

[https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Ibn_Bukhtishu_-_Manafi_al-](https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Ibn_Bukhtishu_-_Manafi_al-Hayawan_-_Folio_II_Recto.png&oldid=۴۸۹۱۰۱۶۲۹)

[Hayawan_-_Folio_II_Recto.png&oldid=۴۸۹۱۰۱۶۲۹.](https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Ibn_Bukhtishu_-_Manafi_al-Hayawan_-_Folio_II_Recto.png&oldid=۴۸۹۱۰۱۶۲۹)

۱. Central Asia
۲. Tun - Huang
۳. Pierpont Morgan Library

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

تصویر ۲، دو فیل، منافع الحيوان، کتابخانه پير پونت مورگان، نیویورک، ایالات متحده آمریکا

https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Arabischer_Maler_um_۱۲۹۵

https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Arabischer_Maler_um_۱۲۹۵.jpg&oldid=۵۴۴۸۳۵۸۱۹

تصویر ۳

تصویر ۳

https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:ibn_Bukhtashu_-_Manafi/۲۷_al-Hayawan_-_Folio_۲۸_Recto.png&oldid=۴۸۹۱۰۱۵۸۷

https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:ibn_Bukhtashu_-_Manafi/۲۷_al-Hayawan_-_Folio_۲۸_Recto.png&oldid=۴۸۹۱۰۱۵۸۷

سبک این مینیاتورها غیر ناتورالیستی است و تصاویر آن مسطح و دو بُعدی و حیوانات به صورت تزئینی در زمینه مناظری که عناصر آن قراردادی است ترسیم شده‌اند. خطوط دور آنها قوی و گاهی نیز در طرح آنها حالت طنز به کار رفته است. شکل درختان و آب مستقیماً از طبیعت گرفته نشده و شاخه‌ها به صورتی تزئینی تنظیم شده‌اند. اگرچه عناصر چینی در تمام مینیاتورها مشاهده می‌شود ولی خصلت بین‌النهرینی در سراسر کتاب حفظ شده است. در این اثر به اعتقاد بازیل گری فضای کهن گرائی بیشتر کارها با ناتورالیسم

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

جدید چین ناشیانه ترکیب شده است. ... در منظره پشت جانوران برای نخستین بار نقاش سعی کرده نقاشی را همانند سنت نقاشی های گل و پرندۀ چینی با کادر قطع کند (گری ۱۳۸۵، ۲۶). اما به طور کلی در قسمت اعظم دوران سده چهاردهم میلادی، نقاش عناصری از منظره را که از چین بع دست او رسیده ناشیانه مورد استفاده قرار داده است. نوع کار آنها نشان می دهد که آشنایی ناقصی با هنر چین داشته اند و شاید این آشنایی از طریق تزئینات هنر مصرفی و تزئینی نظیر سرامیک و پارچه صورت گرفته باشد (همان، ۲۷). به طور کلی در نسخه جانورشناسی موزه پیر پنت مورگان منظره چینی با خالص ترین فرم آن ظاهر می شود؛ درختان به وضوح ناتورالیستی و کالیگرافی هستند در حالی که مشخصات زمین منحصر به پرتگاهها و تپه ها می شود که محیط آنها را دو خط محدود کرده اند که گویا نشان دهنده خطوط ضخیم نقاشی چینی با کناره قلم مو باشد ولی می توان آنها را به سادگی مربوط به تقلید از بافته های تاپیستری [دیوار کوب] و برودری دانست (همان، ۲۸).

به طور کلی در نگاره های منافع الحيوان می توان تأثیرات مکتب بین النهرین، طراحی ایرانی و نقاشی چینی در یکجا گرد آمده است. در حقیقت در نگاره های این نسخه می توان چهارگونه تأثیر را پیگیری کرد: (۱) سبک سنتی ایران؛ (۲) سبک مغولی با تأثیرات شدید چینی؛ (۳) ترکیبی از سبک سنتی ایران و سبک مغولی - چینی؛ (۴) همگون سازی تأثیرات چینی با سبک هماهنگ و یکدست ایرانی (شراتو و گروه ۱۳۷۶، ۲۰). به طور کلی تأثیر چین بر کتاب آرایبی ایران پیش از همه در نسخه مصور منافع الحيوان ابن بختیشوع هویدا است. این تأثیر گذاری از دو جنبه نقاشی چینی یعنی نقاشی های طوماری و منظره پردازی آن مایه گرفته است. **جامع التواریخ رشیدی.** نگارش کتاب جامع التواریخ به عنوان نخستین تاریخ عمومی، به توصیه و راهنمایی رشیدالدین فضل الله همدانی (۶۴۵ تا ۷۱۸ ه.ق) در زمان غازان خان آغاز و در زمان اولجایتو، برادر و جانشین غازان خان، به پایان رسید (سودآور ۱۳۸۰، ۲۹). این کتاب مصور (۱۳۰۶ م.) توسط رشیدالدین فضل الله و دستیاران و محققان چینی ساکن تبریز و همچنین محققین مسیحی کتابخانه مرکزی رشیدیه [ربع رشیدی] تألیف شده است و امروزه در موزه ها و گنجینه های اروپا و آمریکا نسخه های مختلفی از این کتاب موجود است که پاره ای از آنها دارای مجالس نقاشی هستند که می توان از میان آنها به نسخه های دانشگاه ادینبرو (۱۳۰۶ م.) و انجمن سلطنتی آسیایی^۱ در لندن (۱۳۱۴ م.) اشاره کرد (تجویدی ۱۳۸۶، ۷۷).

۱. Royal Asiatic Soc

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

تصویر ۴، حمله به قلعه کافور، جامع التواریخ رشیدی، کتابخانه دانشگاه ادینبورو، انگلستان
https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Mongol_siege_Jami_al-Tawarikh_Edinburgh.jpg&oldid=۴۳۲۴۵۶۶۸۵.

کتاب جامع التواریخ یک اثر مفصل شامل تاریخ کلی جهان است بر این اساس نقاشی‌های آن مناظر و صحنه‌های گوناگونی را از کشتی نوح گرفته تا داستان نویس و رفتن او به کام نهنگ و بسیاری دیگر از سرگذشت‌های پیشینیان و داستان‌های ملی از جمله رزم‌های رستم پهلوان نامی ایران و صحنه‌های مختلف دیگر را نمایش می‌دهد. آن قسمت از کتاب جامع التواریخ که مربوط به تاریخ مغول است نمایشگر تأثیرات بیش‌تری از هنر چینی و مغولی در نقاشی این ادوار است چون از یک‌سو هنرمند خواسته است چهره‌های اجداد پادشاهان مغول را با قیافه و حالت مخصوص نژاد مغولی و چینی بنگارد و از سوی دیگر با توجه به وجود تعدادی نقاشان چینی که خوانین مغول آن‌ها را به‌همراه آورده بودند احتمال دارد به‌ویژه در مورد تصاویر این بخش از کتاب از این هنرمندان استفاده شده باشد. در این کتاب گویا پاره‌ای تأثیرات مکاتب نقاشی سونگ^۱ و یوان^۲ مشهود است. آن چه مسلم است این‌که در این دوران با پیدایی پاره‌ای عوامل تازه چون ابرهای موج و تنه درختان بسیار پیچیده و گره‌دار و صخره‌های تیز و دشتهای بریده و مقطع و به‌طور کلی بروز یک نوع منظره‌سازی نامأنوس در نقاشی سنتی ایرانی نمایشگر نفوذ سبک‌های خاور دور در مینیاتور ایران در این دوره است.

- ۱. Song
- ۲. Yuan

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

تصویر ۵، یونس در کام نهنگ، جامع التواریخ رشیدی، مجموعه خلیلی، انگلستان

<https://www.khalilicollections.org/collections/islamic-art/khalili-collection-islamic-art-the-jami-al-tawarikh-of-rashid-al-din-mss۷۲۷-folio-۵۹۹a/>

به طور کلی از آغاز عصر مغول به بعد در طریقه نمایش اندامها تأثیراتی تازه به چشم می خورد. از جمله آنکه در طرح های انسان و حیوان تحرک بیش تری پیدا می شود در حالی که در نقاشی سنتی ایرانی به کیفیت آرامش و سکون اهمیت بیش تری داده می شد، بر این اساس تحرک و جنبش در نمایش صحنهها فزونی می یابد. در شیوه قلم گیری دوره مغول نیز می توان ظهور تغییراتی را مشاهده کرد. در این دوره قلم گیری ها کمی آبدارتر و درشتی و نازکی خطوط حادثر و اغراق آمیزتر می گردد. در این دوره به علت گرایش پاره ای از سلاطین مغول به دیانت مسیح و وارد شدن عوامل مسیحی به ویژه نسطوریان به دربار سلاطین مغول در پاره ای از مینیاتورهای این عصر به ویژه در نقاشی های کتابهایی چون آثار الباقیه بیرونی و تاریخ طبری نفوذ نقاشی بیزانس مشاهده می گردد. این تأثیرات بیش تر در طریقه نمایش چین های لباس که گاهی گرایش مختصری به نمودن سایه های اندک در انتهای قلم گیری در آن ها ملاحظه می گردد، روشن تر است (همان، ۷۷ و ۷۸).

نقش اول با حدیث نبوی است که در آن رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم در باغی است و در آن باغی است که در آن باغی است...

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

تصویر ۶، بودا و شیطان، جامع التواریخ رشیدی، مجموعه خلیلی، انگلستان

<https://www.khalilicollections.org/collections/islamic-art/khalili-collection-islamic-art-the-jami-al-tawarikh-of-rashid-al-din-mss۷۲۷-folio-۳۴a/>

در تمام طرح‌های آن شکل ابر به چشم می‌خورد. اژدها، عنقا و درنا بدون شک در بافته‌ها و پارچه‌های ابریشمی چینی وجود داشته‌اند. عنصر دیگر منظر که زنده کننده قرارداد و قواعد هنر چینی بود نقوشی است که با آن آب را نشان می‌دادند. در نیمه نخست سده چهاردهم میلادی آب را با نقش پولک پولک و یا امواج کاکل‌دار و پیچ پیچ و در اندازه‌ای بزرگ نسبت به بقیه تصویر نشان می‌داده‌اند. تمام این عناصر در نقاشی چین آن زمان و پیش‌تر از آن نیز وجود داشته ولی مانند ایرانیان آن را به صورت قراردادی به کار نمی‌برده‌اند، مگر روی ظروف چینی سفید و لاجوردی قدیمی پیش از اواسط سده چهاردهم میلادی. بازیل گری معتقد است: «این قراردادها بایستی از طریق دیگری به ایران آمده باشند. احتمالاً بافته‌های ابریشمی و حکاکی‌های لاک‌ی در این مورد اثر داشته‌اند ولی در مورد تاریخ این صنایع و جزئیات آن به اندازه ظروف چینی پیش از سلسله مینگ (۱۳۶۸ تا ۱۶۴۴ م.) اطلاعی در دست نداریم.» (همان، ۲۸).

واضح‌ترین عنصری که در مینیاتور این دوره از چین به عاریت گرفته شده شکل کوهها و درختان است، و این‌ها از منبع دیگری به جز نقاشی‌های واقعی چین که در انحصار سلاطین چین بوده نمی‌تواند گرفته شده باشند. به‌طور کلی در جامع‌التواریخ رشیدالدین همانند نسخه جانورشناسی موزه پیر پنت مورگان منظره چینی با خالص‌ترین فرم آن ظاهر می‌شود (همان، ۲۸). از دیگر مشخصات جامع‌التواریخ رشیدالدین کاربست فراوان رنگ نقره‌ای برای آبی‌تر نشان دادن آب و برای چروک لباس و حتی ریش و محاسن مردان است که خود ناشی از عدم آگاهی از به مرور زمان سیاه شدن این رنگ است. امکان دارد که این روش عجیب از خط نوشته‌های مصور کلیساهای مسیحی شرقی به‌ویژه یعقوبیان اقتباس شده باشد (همان، ۲۸). از دیگر نکته‌های مهم نگاره‌های جامع‌التواریخ رشیدی می‌توان به منظره‌ای خالص و بدون تصویری از آدم درخت مقدس بودا اشاره کرد که با نقاشی‌های هندی ترسیم شده از این موضوع کاملاً متفاوت است و یا در منظره دیگری به نام کوههای هندوستان نیز وضع چنین است و در این دو نقاشی تخیل و حالت رمانتیکی به حد اعلی می‌رسد، ولی در استعمال روش چینی در مورد کشیدن کوهها و آب و درختان اندکی هدم مهارت و کم تجربگی به چشم می‌خورد.

به‌طور کلی در نگاره‌های جامع‌التواریخ شکل ابر، اژدها و درنا به چشم می‌خورد و به‌ویژه ارائه آب در منظره با نقش پولک و یا امواج پیچیده است. تمامی این نقش‌مایه‌ها در نقاشی‌های چینی آن دوره دیده می‌شود. عنصر چشمگیری که از نقاشی چینی گرفته شده، شکل کوهها و درختان است که تقلیدی از نقوش و تصاویر روی پرده‌های ابریشمی چینی است. ابرها و شگلهای قراردادی آتش و دود دارای منشاء جینی است و بادها در نقاشی‌های بودایی به کار رفته است. در نگاره‌های جامع‌التواریخ تیپها، جامه‌ها، بازوها و اسلحه پیکره‌ها چینی‌وار و مغولی است و مناظر رابطه نزدیکی با آثار استادان دوره‌های سونگ و یوان چین دارد (آژند ۱۳۸۹، ۱۵۷).

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

در نگاره‌های این اثر همچنین نقش مایه‌های تزئینی همچون اژدها، قفونوس و اسب شاخدار (کیلین) و درنا که جملگی از نقش مایه‌های چینی هستند در مناظر وارد شدند، حتی جامه‌های چینی هم به دلیل استفادهٔ سرکردگان مغولی ایران از آنها، وارد تصاویر شده است. در نگاره‌های جامع‌التواریخ نقش نیلوفر بر روی ابزار و آلات و تخت، اژدهای تزئینی، طراحی ابرگونه روی ردای لهراسب، پیچکهای بلند و کشیده و نیز کاربست خط و نقره به تمامی از تأثیرات چینی مایه می‌گیرند.

آثارالباقیه بیرونی. این کتاب محصول مکتب ایلخانی است که گویا در تبریز مصور شده است (۱۳۰۷ تا ۱۳۰۸ م.) و امروزه در کتابخانهٔ ملی پاریس، دانشگاه ادینبرو محفوظ است. این کتاب به‌واسطهٔ خصوصیات هنر بین‌النهرینی از جمله مارپیچ و پیچ‌های جامگان، هالهٔ طلایی گرد سر و تأکید بر دو حاشیه بیشتر وابسته به سبک بین‌النهرین است و از این جهت با نسخهٔ جامع‌التواریخ رشیدی کاملاً متفاوت است. یکی از مشخصات برجستهٔ کتاب بیرونی که برای آینده مهم و مؤثر شد آسمان رنگی است که به تدریج از آبی تیره در بالا شروع شده و در پایین کم‌رنگ می‌شود و همچنین ابرهای حلقوی آبی رنگی است که با خط‌های سفید مشخص گردیده‌اند (همان، ۳۰). در این نسخه به‌خاطر تأکید بر روی فضاهای باز تصویر دور چند مینیاتور این نسخه نه تنها با کادر طلایی پر شده بلکه با کادری که از نقوش پر شده مشخص گردیده است. این کادرها اسلامی هستند اما ابرها و شکل‌های قراردادی آتش و دود دارای ریشهٔ چینی می‌باشند و مکرراً در نقاشی‌های بودایی به چشم می‌خورد (همان، ۳۱).

نقش خراساد شکوفای معماری ایرانی اسلامی

تصویر ۷، غدیر خم، آثار الباقیه عن القرون الخالیه، کتابخانه دانشگاه ادینبورگ، انگلستان

<https://www.semanticscholar.org/paper/Questioning-the-'Classical'-in-Persian-Painting/3A-of-Gruber/74fb84e838919db8fb2b716973157139be832eeba/figure/2>

شاهنامه بزرگ ایلخانی [شاهنامه دموت]. این شاهنامه تداوم بلافصل سبک ایلخانی [مکتب مغول یا مکتب تبریز اول] است که با جامع التواریخ دانشگاه ادینبورگ و انجمن سلطنتی آسیایی شروع شد و با بهره‌گیری از احساس ایرانی، اجرای حالات تصویر قهرمانان بزرگ ملی را الهام بخشید (پوپ ۱۳۸۹، ۴۸). در این اثر وجود نفوذ چین در پرورش احساس شفقت و حزن شرکت دارد اما حالات قهرمانی یا احساساتی موجود در آن مخصوص شعر حماسی معمول در ایران بوده است (گری ۱۳۸۵، ۳۳). به‌طور کلی در نگاره‌های شاهنامه بزرگ ایلخانی، هنرمند با استفاده از منظره‌پردازی و ترکیب‌بندی و آمیختگی آنها با روح تازه ملی راه را برای رهایی نگارگری از تأثیرات خارجی گشوده است (پوپ ۱۳۸۹، ۴۸). آشکارترین تأثیر چینی در این اثر در نگاره تشیع جنازه اسفندیار قابل مشاهده است. جدا از طراحی زیبایی آن، وجود نقش معروف چینی، یعنی سه قو در حال پرواز، منشاء آن را بی‌درنگ آشکار می‌سازد ولی عزاداران با موهای پریشان، ترکیب‌بندی تصویر را شلوغ‌تر می‌کنند و هر چه فضا می‌ماند، با گل‌های قراردادی پر می‌شوند. زربافتی که تابوت را می‌پوشاند، در میان شاخ و برگ‌های پراکنده، طراحی از آهو دارد که به‌نظر می‌رسد اقتباسی ایرانی از نقشی چینی باشد (گری ۱۳۹۶، ۸۳). در نگاره زاری بر نعش اسکندر نقاش صحنه‌آرایی را تغییر داده است و قصری را انتخاب کرده است که در آن تابوت اسکندر روی سکوئی نظیر تخت امپراتوران چین قرار داده شده است. در این تخت نقوش چینی روی چوب حکاکی شده و اطراف تخت چهار شمع در شمعدانی‌های اسلامی ترسیم گردیده است و تمام آنها روی فرش که حاشیه و مرکز آن پر از نقوش چکیده‌نگاری شده کوفی است، قرار گرفته‌اند.

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

تصویر ۸، رستم و شغاد، شاهنامه بزرگ ایلخانی (شاهنامه دموت)، نگارخانه فریز، واشنگتن، ایالات متحده امریکا
<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:The death of the hero Rustam and his horse Rakhsh.jpg&oldid=۵۵۰۸۱۶۹۳۳>

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

تصویر ۹، زاری بر نعش اسکندر، شاهنامهٔ بزرگ ایلخانی (شاهنامهٔ دموت)، نگارخانهٔ فریز، واشنگتن، ایالات متحدهٔ امریکا
https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Demotte_Shahname_۰۰۳.jpg&oldid=۵۷۴۲۵۸۰۵۰

۲۵۸۰۵۰.

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

تصویر ۱۰ کشتن گرگ توسط بهرام گور، شاهنامه بزرگ ایلخانی (شاهنامه دموت)، نگارخانه فریز، واشنگتن، ایالات متحده آمریکا
[https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Iskandar \(Alexander the Great\) at the Talking Tree.jpg&oldid=۵۷۴۲۵۷۱۸۲](https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Iskandar_(Alexander_the_Great)_at_the_Talking_Tree.jpg&oldid=۵۷۴۲۵۷۱۸۲)

نتیجه گیری

برای تحلیل فرضیه تحقیق مبنی بر اینکه «به نظر می‌رسد قدرت سیاسی و تقلید دو عامل در نفوذ بیگانگی (هنر مغولی - چینی) در هنر ایران دوره ایلخانی داشته است» اگر فرضیه بر مبنای نظریه از خود بیگانگی مارکس بررسی شود می‌توان شاهد رابطه خاص هنرمند با اثرش در دوران سرمایه‌داری بود. به عبارت دیگر چون هنرمند مطابق اراده سرمایه‌داران دستمزد دریافت می‌کند، بنابراین عینیت بخشی در کار او از بین می‌رود و نمی‌تواند هنرمند مقصود خود را متجلی سازد. در این تعامل در واقع بروز توانایی‌های هنرمند به ابزاری برای یک هدف یعنی پول درآوردن تقلیل می‌یابد و چون اثر مال هنرمند نیست دیگر او را دگرگون نمی‌سازد بلکه او را نسبت به کارش بیگانه می‌سازد و سبب بیگانه شدن از ماهیت انسانی حقیقی او می‌شود. به عبارت دیگر هنرمند در کارش خودش را اثبات نمی‌کند بلکه خودش را انکار می‌کند و احساس رضایت نمی‌کند. این کار سبب می‌شود تا نیروی جسمانی و ذهنی او آزادانه پرورش نیابد بلکه به نوعی موجب تباهی ذهنش شود. از سوی دیگر اجباری بودن و عدم داوطلبانه بودن کارش او را تبدیل به ابزاری برای ارضای نیازهای بیرون از آن می‌سازد. در این میان تکامل ناموزون سازمان اجتماعی و نیروهای تولیدی نیز موجب این می‌شوند تا هنرمند با خود بیگانه شود. در این حالت نیز فرضیه با ابهام مواجه می‌شود چون بیگانگی به کار رفته در فرضیه با تعریف بیگانگی از منظر نظریه مارکس در تضاد است.

نکته مهم دیگری برای اثبات فرضیه در این است که بیگانگی از منظر مطالعات غربی بر ساز و کارهای مشروط کنندگی انسان و سرکوبهای بی سر و صدایی انگشت می‌گذارد که در جامعه صنعتی اعمال می‌شوند. همچنین بر ساختارهای اجتماعی‌ای تأکید دارد که فرد را از امکانات تحقق امیال شخصی‌اش محروم و او را مجبور می‌کند امیال دیگری را برآورده کند. به این دلیل بیگانگی بر احساس بیهودگی ناشی از پیچیدگی نظامهای اجتماعی‌ای که فرد از طرز کارشان سر در نمی‌آورد انگشت می‌گذارد. بی‌تردید ادراک بیگانگی وقتی میسر است که بخواهیم جامعه‌های موجود، اعم از جامعه‌های صنعتی یا سرمایه‌داری را با جامعه‌ای اتوپیایی (آرمان‌شهری) مقایسه کنیم که در آن انسان موفق می‌شود همه نیازهای بنیادی‌اش را برآورده کند؛ جامعه‌ای که نظم

نقش خراساد شکوفای معماری ایرانی اسلامی

اجتماعی آن به گونه‌ای است که همگان آن را آزادانه می‌پذیرند؛ جامعه‌ای که تنها محدودیت‌های آزادی فردی‌اش آنها را هستند که فرد از دل و جان می‌پذیرد و به آنها تن می‌دهد.

در نگاره‌های کتب مصور دوره ایلخانی نخست باید به شیوه طبیعت‌گرایانه *منافع الحيوان* اشاره کرد که محصول طبیعت‌گرایی منسوخ هلنیستی و کوشش برای نمایش حرکت و روابط فضایی و نخستین اثرات منظره‌نگاری چینی در کنار خصلت بین‌النهرینی است. در نگاره‌های *منافع الحيوان* می‌توان تأثیرات مکتب بین‌النهرین، طراحی ایرانی و نقاشی چینی را یکجا مشاهده کرد. در آن قسمت از *جامع‌التواریخ* که مربوط به تاریخ مغول تأثیرات بیش‌تری از هنر چینی و مغولی قابل مشاهده است. در *آثارالباقیه* بیرونی به واسطه خصوصیات هنر بین‌النهرینی از جمله ماریچ و پیچ‌های جامگان، هاله طلایی گرد سر و تأکید بر دو حاشیه بیشتر وابسته به سبک بین‌النهرین است اما ابرها و شکل‌های قراردادی آتش و دود دارای ریشه چینی می‌باشند و مکرراً در نقاشی‌های بودایی به چشم می‌خورد. در *شاهنامه بزرگ ایلخانی* موسوم به *شاهنامه دموت* هنرمند با استفاده از منظره‌پردازی و ترکیب‌بندی و آمیختگی آنها با روح تازه ملی راه را برای رهایی نگارگری از تأثیرات خارجی گشوده است. حال اگر بیگانگی را صورت خاصی از سازمان اجتماعی بدانیم می‌توان نتیجه گرفت که با تغییر دادن صورت جامعه می‌توان به تحقق‌پذیری اتوپیا امیدوار بود. همچنین با استفاده از مفهوم بیگانگی می‌توان روحیه تقدیرگرایی و رضا و تسلیم قشرهای محروم جامعه را نیز تبیین کرد.

فهرست منابع تحقیق

آژند، یعقوب. (۱۳۸۴). *نگارگری ایران: پژوهشی در تاریخ نقاشی و نگارگری در ایران*. ۲ ج. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

ادگار، اندرو؛ سچویک، پیتر. ۱۳۸۷. *مفاهیم بنیادی نظریه فرهنگی*. با ترجمه مهرا مہاجر و محمد نبوی. تهران: نشر نی.

اوت ویت، ویلیام؛ باتامور، تام. ۱۳۹۶. *فرهنگ‌نامه اندیشه اجتماعی مدرن*. با ترجمه اکبر معصوم‌بیگی. تهران: نشر آگه.

باتامور، تام؛ کیرنن، وی. جی؛ میلی‌بند، رالف. (۱۳۸۸). *فرهنگ‌نامه اندیشه مارکسیستی*. با ترجمه اکبر معصوم بیگی. تهران: نشر بازتاب‌نگار.

بلر، شیلر؛ بلوم، جان‌تان. (۱۳۸۱). *هنر و معماری اسلامی (۲)*. ترجمه یعقوب آژند. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

بودون، ریمون؛ بوریکو، فرانسوا (۱۳۸۵). *"بیگانگی (الیناسیون)" در فرهنگ جامعه‌شناسی انتقادی*. با ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر. تهران: انتشارات فرهنگ معاصر.

پوپ، آرتور ابهام. (۱۳۸۹). *سیر و صور نقاشی ایران*. ترجمه یعقوب آژند. تهران: انتشارات مولی.

پین، مایکل. ۱۳۸۲. *"وان‌گارد"* در فرهنگ اندیشه انتقادی: از روشنگری تا پسامدرنیته. با ترجمه پیام یزدانجو. تهران: نشر مرکز. ص ۴۳.

_____ ۱۳۹۴. *فرهنگ اندیشه انتقادی: از روشنگری تا پسامدرنیته*. با ترجمه پیام یزدانجو. تهران: نشر مرکز.

تامپسون، کنت. ۱۳۹۸. *نقل قول‌های کلیدی در جامعه‌شناسی*. با ترجمه نیره توکلی. تهران: نشر ثالث.

راینسن، ب. و. (۱۳۸۴). *هنر نگارگری ایران*. ترجمه یعقوب آژند. چاپ دوم. تهران: انتشارات مولی.

ریترز، جورج. ۱۳۹۸. *نظریه جامعه‌شناسی*. با ترجمه هوشنگ نائینی. چاپ ششم. تهران: نشر نی.

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

ریس، ویلیام ال. ۱۳۹۹. فرهنگ فلسفه. با ترجمه شاپور اعتماد، غلامرضا اعوانی، شهین اعوانی، شهرام پازوکی، بهاءالدین خرمشاهی و دیگران. تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

سودآور، ابوالعلاء. (۱۳۸۰). هنر دربارهای ایران ترجمه ناهید محمد شمیرانی. تهران: انتشارات کارنگ.

شراتو، امبرتو؛ گروبه، ارنست. (۱۳۸۴). هنر ایلیخانی و تیموری. ترجمه یعقوب آژند. چاپ دوم. تهران: انتشارات مولی.

کاپلستون، فردریک چارلز. ۱۳۸۸. تاریخ فلسفه: از فیثسته تا نیچه. ج ۷. با ترجمه داریوش شاپوری. تهران: شرکت انتشارات علمی فرهنگی.

گرایر، آگ (۱۳۹۰). مروری بر نگارگری ایرانی. ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند. چاپ دوم. تهران: مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن».

گری، بازیل. (۱۳۸۵). نقاشی ایران. ترجمه عربعلی شروه، چاپ دوم. تهران: نشر دنیای نو.

_____ (۱۳۸۶). تاریخ تحلیلی هنر نگارگری ایرانی. ترجمه محمد ایران منش. چاپ چهارم. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

مکاریک، ایرنا ریما. ۱۳۸۵. دانش نامه نظریه های ادبی معاصر. با ترجمه مهراں مهاجر و محمد نبوی. تهران: نشر آگه.

منابع اینترنتی:

File:Demotte Shahname .۰۳.jpg. (۲۰۲۱, July ۹). Wikimedia Commons, the free media repository.

Retrieved ۱۳:۵۱, July ۲۱, ۲۰۲۱ from

https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Demotte_Shahname_.۰۳.jpg&oldid=۵۷۴۲۵۸۰۵۰

File:Iskandar (Alexander the Great) at the Talking Tree.jpg. (۲۰۲۱, July ۹). Wikimedia Commons, the free media repository. Retrieved ۱۳:۵۶, July ۲۱, ۲۰۲۱

from [https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Iskandar_\(Alexander_the_Great\)_at_the_Talking_Tree.jpg&oldid=۵۷۴۲۵۷۱۸۲](https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Iskandar_(Alexander_the_Great)_at_the_Talking_Tree.jpg&oldid=۵۷۴۲۵۷۱۸۲)

File:The death of the hero Rustam and his horse Rakhsh.jpg. (۲۰۲۱, April ۷). Wikimedia Commons, the free media repository. Retrieved ۱۴:۱۵, July ۲۱, ۲۰۲۱ from

https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:The_death_of_the_hero_Rustam_and_his_horse_Rakhsh.jpg&oldid=۵۵۰۸۱۶۹۳۳.

File: Figure ۳. The investiture of Ali by the Prophet Muhammad at Ghadir Khumm, al-Biruni, Al-Athar al-Baqiya an alQurun al-Khaliya (Chronology of Ancient Nations), Tabriz or Maragha, ۷۰۷/۱۳۰۷. Edinburgh University Library, Arab Ms. ۱۶۱, folio ۱۶۲r. Collapse

<https://www.semanticscholar.org/paper/Questioning-the-'Classical'-in-Persian-Painting/%3A-of-Gruber/۷۴b۸۴e۸۳۸۹۱۹db۸fb۲b۷۱۶۹۷۳۱۵۷۱۳۹be۸۳۲eeba/figure/۲>

File: Jonah and the whale, from The Jami' al-Tawarikh of Rashid al-Din, MSS ۷۲۷ Folio ۵۹a, Tabriz, Iran, dated ۷۱۴ AH (۱۳۱۴-۱۵ AD), ink, translucent and opaque watercolour, gold and silver on paper, text copied in *naskh* script; ۳۵ lines to the page, ۶۰ folios; ۱۲ x ۲۵,۵cm

<https://www.khalilicollections.org/collections/islamic-art/khalili-collection-islamic-art-the-jami-al-tawarikh-of-rashid-al-din-mss۷۲۷-folio-۵۹a/>

File:Mongol siege Jami al-Tawarikh Edinburgh.jpg. (۲۰۲۰, July ۱۱). Wikimedia Commons, the free media repository. Retrieved ۱۴:۵۹, July ۲۱, ۲۰۲۱ from

https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Mongol_siege_Jami_al-Tawarikh_Edinburgh.jpg&oldid=۴۳۲۴۵۶۶۸۵.

Shakyamuni offering fruit to the devil (from the life of the Buddha) from The Jami' al-Tawarikh of Rashid al-Din

ink, translucent and opaque watercolour, gold and silver on paper, text copied in *naskh* script; ۳۵ lines to the page, ۶۰ folios; ۹,۵ x ۲۵,۵cm [see illustration]

<https://www.khalilicollections.org/collections/islamic-art/khalili-collection-islamic-art-the-jami-al-tawarikh-of-rashid-al-din-mss۷۲۷-folio-۳۴a/>

File:Ibn Bukhtishu - Manafi' al-Hayawan - Folio II Recto.png. (۲۰۲۰, October ۱۴). Wikimedia Commons, the free media repository. Retrieved ۱۵:۱۴, July ۲۱, ۲۰۲۱ from

https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Ibn_Bukhtishu_-_Manafi%27_al-Hayawan_-_Folio_II_Recto.png&oldid=۴۸۹۱۰۱۶۲۹.

File:Arabischer Maler um ۱۲۹۵ ۰۰۱.jpg. (۲۰۲۱, March ۲۱). Wikimedia Commons, the free media repository. Retrieved ۱۵:۱۷, July ۲۱, ۲۰۲۱ from

https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Arabischer_Maler_um_۱۲۹۵_۰۰۱.jpg&oldid=۵۴۴۸۳۵۸۱۹.

File:Ibn Bukhtishu - Manafi' al-Hayawan - Folio ۲۸ Recto.png. (۲۰۲۰, October ۱۴). Wikimedia Commons, the free media repository. Retrieved ۱۵:۲۱, July ۲۱, ۲۰۲۱ from

https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Ibn_Bukhtishu_-_Manafi%27_al-Hayawan_-_Folio_۲۸_Recto.png&oldid=۴۸۹۱۰۱۵۸۷.